

УДК 332.05:364

Дєєва Н.М.

ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛІЗАЦІЇ, ЙОГО ВИМІР І ОЦІНКА НА РІЗНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНО-СИСТЕМНИХ РІВНЯХ

Розглянуто теоретико-методологічні питання змісту і виміру потенціалу соціалізації національної економіки, а також оцінено його динаміку в розрізі територіально-системних утворень. Обґрунтовано чинники, які гальмують розбудову фундаменту соціальної держави.

Ключові слова: потенціал соціалізації, теорія, метрологія, оцінка, чинники, перспективи.

Theoretical and methodological issues of content and measurement of socialization potential of national economy were considered. Its dynamics in terms of territorial-system structures was evaluated. Factors that impede the development of the foundations of social state were grounded.

Keywords: potential of socialization, theory, metrology, evaluation, factors, perspective.

Сьогодні в Україні вже понад двадцять років відбуваються глибокі соціальні та економічні зміни, обумовлені поверненням країни в русло загальних процесів світового розвитку та визнання людини найвищою цінністю. Україна, мабуть, не перша і не остання країна, що здійснює пошук форм і методів реалізації соціального призначення держави. Ці пошуки у світі почалися дуже давно, водночас з виникненням перших держав, але поки що ще ніде вони не привели до формування держави дійсно соціального спрямування. Людство в результаті розробок концепцій справедливого суспільного устрою та активного пошуку шляхів оптимального поєднання переваг усупільнення з позитивами індивідуалізації щодо задоволення різнобічних потреб населення прийшло до такого суспільного інституту, як соціальна держава. Проте в різних країнах світу із суттєвими відмінностями розуміють природу і функції подібної держави. Започаткований нашою країною характер руху до вершин соціальності, який, загалом, є поверненням від егалітарного суспільства з патерналістською філософією до спрощених функцій держави щодо соціалізації людини, вимагає набагато ефективніших і більш змістовних регуляторних дій органів управління на всіх його рівнях та щаблях.

Проблема регулювання економічного розвитку й соціальної ходи не є новою на національних теренах. Досить широкий спектр цих питань висвітлений у наукових працях відомих українських учених В.О. Бєседіна, І.К. Бондар, В.М. Бородюка, В.М. Гейця, П.І. Гайдучького, А.С. Гальчинського, М.С. Герасимчука, С.І. Дорогунцова, Б.Є. Кваснюка, В.Е. Коломойцева, Е.М. Лібанова, І.І. Лукінова, В.С. Найдьонова, М.М. Якубовського та ін. Досить плідно можна застосовувати в політиці соціальної конверсії економіки України і наукові здобутки таких західних економістів, як А.Вагнер, Дж.Гелбрейт, Л.Ерхард, А.Мюллер-Армак, В.Рьопке, Дж.Стігліц, Й.Шумпетер, а також російських – Л.Абалкіна, Е.Анчішкіна, Е.Балацького, Т.Заславської, В.Кудрова, С. Меншикова та ін.

Але сам факт повної реалізації в межах тої чи іншої країни соціального призначення держави є, безперечно, недосяжним у зримому майбутньому ідеалом, а сам соціальний прогрес являє собою рух від однієї проміжної цілі до іншої. Тому з часом виявляється все більше і більше питань, які потребують нагального вирішення для підтримання соціальної динаміки.

З конгломерату таких питань можна виділити проблему залучення в регуляторні процеси такої категорії як потенційна здатність держави до здійснення її соціалізаційних можливостей. У будь-якому, навіть найбільш розвиненому, суспільстві всіх потреб кожного окремо взятого індивіда задовольнити повністю неможливо. Між тим закономірно постає питання щодо частки осіб, потреби яких суспільство все ж таки здатне задовольнити на тому чи іншому рівні як в суто метрологічному аспекті, так і з позиції інформаційного забезпечення системи управління. Залишаються невідомими й чинники, які впливають на формування і розвиток потенцій держави до інтеграції індивіда в суспільство і розширення його можливостей щодо самозабезпечення добробуту. До того ж потенціал соціалізації країни формується на підвалинах здатності до соціалізації регіонів, які закономірно різняться один від одного.

Виокремлені обставини і стали підставою визначення **мети даної статті** щодо подальшого розвитку теорії і методології управління потенціалом соціалізації на основі положень, одні з яких були сформульовані автором раніше, але потребують певного уточнення і природно їх наукового обговорення.

Суспільство, в якому сформовані цивілізаційні основи соціальності, можна визначити як таке, що потенційно здатне відкрити широкі можливості для справедливого задоволення життєвих потреб, покращання добробуту, забезпечення такого рівня і структури споживання матеріальних, соціальних та культурних благ, що найповніше відповідають природі, сутності й призначенню людини, створюють сприятливі умови для самореалізації її як особистості, розкриття індивідуальних обдарувань, реалізації духовної свободи.

Із належним сприйняттям соціальної цінності держави і визнання домінантою її соціальної функції зазнають змін практично всі сторони господарської діяльності через реальне їх підпорядкування соціальній компоненті. Більше того, вимальовуються нові контури і складові інститутів держави із повноцінною соціальною функцією. При цьому відпадає необхідність розглядати еволюцію функцій держави з позицій тих змін, які відбуваються в матеріальному виробництві. Ми маємо на увазі пропозиції щодо згортання функцій держави як в економічній сфері внаслідок втрати нею об'єктів власності, так і в соціальній у зв'язку з комерціалізацією та переводом проблем добробуту в ринковій економіці на рейки самозабезпечення.

Безпосереднім виконавцем соціальної функції є влада. І в цьому сенсі її слід розглядати як організуючу діяльність. У прагненні організації соціального прогресу породжується нескінченна кількість взаємно не згармонізованих соціальних наслідків. Соціальні катаклізми як дезорганізаційні процеси потребують для їх усунення і недопущення в майбутньому специфічних управлінських заходів. Унаслідок цього своїми діями влада може або прискорити, або уповільнити процеси переорієнтації економіки країни на задоволення потреб людини, ускладнити їх і навіть відтермінувати в часі. У певному сенсі геній влади полягає в тому, щоб у процесі реалізації соціального призначення держави запропонувати такі схеми організаційних форм та способів досягнення соціальних цілей, які дозволяють задіяти в соціалізаційних заходах якнайбільшу кількість споріднених конкретних функцій і поєднати їх за векторами дій в інтегративній функції, відповідно до бажаної соціальної гармонії.

На сьогодні з усіх реалізованих певною частиною країн світової спільноти парадигм добробуту через усупільнення визнана соціалізація або помірне усупільнення. Людство

формує нові форми суспільного життя і забезпечення добробуту й не винаходить при цьому соціалізацію заново, але відкидає її минулі форми, які зводили нанівець індивідуалізм на користь колективізму, і навпаки. Звідси, як сьогодні, так і в будь-якому осяжному майбутньому, можливості задоволення потреб, якщо не всіх, то переважної частини членів суспільства, визначаються межею, значення якої формується під впливом виробничих здатностей і міри досконалості механізму перерозподілу суспільного багатства. У світлі класичної соціально-економічної теорії це означає, що суспільство має керуватися певною базою в різнобічному її спектрі для стабільного функціонування соціальних інститутів, продукування порівняно заможного прошарку населення і забезпечення його соціальної динаміки. Такою базою є потенціал соціалізації, який слід сприймати як можливості держави щодо забезпечення і підтримання через суспільні інституції й інститути такого рівня виробництва, розподілу, перерозподілу й споживання матеріальних і духовних благ, який би забезпечував відтворення працездатності і життєздатності членів суспільства на рівні цивілізаційних стандартів як в залежності, так і незалежно від трудового внеску та інших чинників.

Потенціал соціалізації або здатність до забезпечення соціального достатку можна визначити через кількість відносно забезпечених сімей (домогосподарств) за формулою

$$\dot{I}_{\text{нд}}(t) = \frac{\dot{A}_I(t) + \dot{O}_I(t) + \dot{O}_A(t) + \dot{N}_{\text{ісд}}(t) + \dot{A}_O(t)}{k_I \cdot \dot{A}\ddot{I}(t) * D_{\text{аі}}(t)} = \frac{C_{P(\text{с})}(t)}{k_{\text{П}} \cdot \text{БПМ}(t) * P_{\text{ом}}(t)}, \quad (1)$$

де $k_{\text{П}}$ – коефіцієнт перевищення вартості робочої сили одного зайнятого $P_{\text{BC}}^{\text{мін}}(t)$ над прожитковим мінімумом на 1 особу БПМ(t);

$D_{\text{П}}(t)$ – сума доходів, отриманих протягом року домашніми господарствами в результаті первинного розподілу;

$T_{\text{Н}}(t)$ – соціальні трансферти, здійснені в натуральному вигляді протягом року, але перераховані й подані у вартісній оцінці;

$T_{\text{Д}}(t)$ – поточні трансферти, здійснені протягом року, які є результатом перерозподілу доходів у грошовій формі;

$D_{\text{П}}(t)$ – доходи від тіньової діяльності домогосподарств;

$P_{\text{ом}}(t)$ – середня кількість членів домогосподарств в t-му періоді;

$C_{\text{мкб}}(t)$ – сальдо позик, кредитів та боргів населення протягом t-го періоду;

$\dot{A}\ddot{I}(t) *$ - норматив прожиткового мінімуму.

Але треба врахувати й таке. Соціальні ролі людини досить різноманітні і охоплюють повною мірою прояви людського чинника в активній і пасивній фазах суспільного співжиття. Згідно із світовим досвідом, порогом люмпенізації (нім. < lumpen – дрантя) населення є 10% бідних. За її межами – соціальний вибух [1, с.122]. Існують й інші думки щодо мінімальної частки злиденного населення, за якими крайньою нормою вважається 14,5% бідних від усього населення [2, с. 15].

З урахуванням подібних реалій і вимог потенціал соціалізації в абсолютному вимірі, тобто можливостях кількісного виведення домогосподарств на рівень забезпеченого життя, буде визначатися за формулою

$$П_{\text{ср}}(t) = \frac{C_{P(\text{с})}(t)}{k_{\text{П}} \cdot \text{БПМ}(t) * P_{\text{ом}}(t)} - k_{\text{ЛД}} \frac{C_{P(\text{с})}(t)}{\text{БПМ}(t) * P_{\text{ом}}(t)} =$$

$$= \frac{C_{p(e)}(t)}{P_{\text{дм}}(t)} \left[\frac{1}{k_{\Pi} \cdot \text{БІМ}(t)} - \frac{k_{\text{ЛД}}}{\text{БІМ}(t)} \right], \quad (2)$$

де $k_{\text{ЛД}}$ – пороговий коефіцієнт люмпенізації домогосподарств:

$$\frac{0,1}{P_{\text{дм}}(t)} \leq k_{\text{ЛД}} \leq \frac{0,145}{P_{\text{дм}}(t)}. \quad (3)$$

Якщо виходити з порогового значення кількості членів домогосподарств у 5 осіб, що забезпечують розширене відтворення, то коефіцієнт люмпенізації домогосподарств за формулою (3) має змінюватися у межах $0,02 \leq k_{\text{ЛД}} \leq 0,0292$. Тоді формула (2) щодо потенціалу соціалізації при прийнятому значенні $k_{\text{ЛД}}=0,0265$ зведеться до

$$\begin{aligned} \Pi_{\text{сп}}(t) &= \frac{C_{p(e)}(t)}{P_{\text{дм}}(t) * \text{БІМ}(t)} \left[\frac{1 - k_{\Pi} k_{\text{ЛД}}}{k_{\Pi}} \right] = \frac{C_{p(e)}(t)}{P_{\text{дм}}(t) * \text{БІМ}(t)} \left[\frac{1}{k_{\Pi}} - k_{\text{ЛД}} \right] = \\ &= \frac{C_{p(e)}(t)}{P_{\text{дм}}(t) * \text{БІМ}(t)} \cdot A, \end{aligned} \quad (4)$$

де $A = \left[\frac{1}{k_{\Pi}} - k_{\text{ЛД}} \right] \approx \text{const}$

Для умов, що склалися в Україні, і реальних перспектив на найближче десятиріччя, коефіцієнт A у формулі (4) становитиме

$$A = \frac{1}{2} - 0,245 = 0,4735$$

Після логіко-теоретичних перетворень у межах моделі (4) можна дійти до формули, достатньо придатної для аналізу потенціалу соціалізації. При цьому всі процедури перетворень, починаючи з формулювання моделі до її кінцевої модифікованої форми, досить легко підпорядковуються тезі максимального нівелювання найбільш слабких сторін економічного виміру.

У чисельнику формули (4) фігурують сукупні ресурси (витрати) домогосподарств, визначені за певний t -й період часу $C_{p(e)}(t)$. У подальшому цю конкретну величину, яка розраховується і надається статистичними органами як узагальнено, так і в розрізі окремих домогосподарств з урахуванням місця їх функціонування, є необхідність подати в наступних модифікаціях.

Перш за все, з урахуванням кількості сформованих і таких, що зазнають змін, домогосподарств і тих варіацій, які мають місце в їх дохідно-витратних процесах, за даними щоквартальних обстежень, вираз (4) можна подати так:

$$\Pi_{\text{сп}}(t) = \frac{\bar{C}_{p(e)}(t) \cdot K_{\text{д}}(t) \cdot A}{P_{\text{дм}}(t) * \text{БІМ}(t)} =$$

$$= \left[\frac{\bar{C}_{p(\epsilon)}^M(t) \cdot K_{\delta}^M(t)}{P_{\delta M}^M(t)} + \frac{\bar{C}_{p(\epsilon)}^C(t) \cdot K_{\delta}^C(t)}{P_{\delta M}^C(t)} \right] \frac{A}{БПМ(t)}, \quad (5)$$

де $\bar{C}_{p(\epsilon)}(t)$ – сукупні ресурси (витрати) у середньому за t -й період часу в розрахунку на одне домогосподарство, грн.;

$K_{\delta}(t)$ – кількість домогосподарств в t -й період часу;

$P_{\delta M}(t)$ – середній розмір домогосподарства в t -й період часу;

$\bar{C}_{p(\epsilon)}^M(t)$, $\bar{C}_{p(\epsilon)}^C(t)$ – сукупні ресурси (витрати) у середньому за t -й період часу в розрахунку на одне домогосподарство відповідно в міських поселеннях і сільській місцевості;

$K_{\delta}^M(t)$, $K_{\delta}^C(t)$ – кількість домогосподарств в t -й період часу відповідно в міських поселеннях і сільській місцевості;

$P_{\delta M}^M(t)$, $P_{\delta M}^C(t)$ – середній розмір домогосподарства в t -й період часу відповідно в міських поселеннях і сільській місцевості.

Розгортання розрахункової формули (4) можна продовжити. Цікавою з позиції оцінювання впливу політики доходів на потенціал соціалізації є відображення в моделі стану і динаміки структури сукупних ресурсів домогосподарств. Керуючись домінантами сукупних ресурсів, формулам (4) і (5) можна надати такого вигляду:

$$П_{cp}(t) = \frac{C_{zp(\epsilon)}(t) \cdot A}{d_{GC}(t) P_{\delta M}(t) * БПМ(t)}, \quad (6)$$

$$П_{cp}(t) = \left[\frac{\bar{C}_{zp(\epsilon)}^M(t) \cdot K_{\delta}^M(t)}{P_{\delta M}^M(t) \cdot d_{GC}^M(t)} + \frac{\bar{C}_{zp(\epsilon)}^C(t) \cdot K_{\delta}^C(t)}{P_{\delta M}^C(t) \cdot d_{GC}^C(t)} \right] \frac{A}{БПМ(t)}, \quad (7)$$

де $\bar{C}_{zp(\epsilon)}(t)$, $\bar{C}_{zp(\epsilon)}^M(t)$, $\bar{C}_{zp(\epsilon)}^C(t)$ – сукупні грошові доходи у середньому за t -й період часу на одне домогосподарство загалом та в його міських поселеннях і сільській місцевості;

$d_{GC}(t)$, $d_{GC}^M(t)$, $d_{GC}^C(t)$ – частка грошових доходів у складі сукупних ресурсів домогосподарств за t -й період часу загалом та його міських поселеннях і сільській місцевості.

Усталена на сьогодні практика відстеження динаміки будь-якого економічного явища з методологічного погляду нічим не відрізняється від минулої і базується на теорії індексів. Формула зведеного індексу потенціалу соціалізації $I_{ПС}$ може бути подана в такому вигляді:

$$I_{ПС} = \frac{П_{cp}(t_2)}{П_{cp}(t_1)} = \frac{\frac{A}{P_{\delta M}(t_2)} \cdot \frac{C_{p(\epsilon)}(t_2)}{БПМ(t_2)}}{\frac{A}{P_{\delta M}(t_1)} \cdot \frac{C_{p(\epsilon)}(t_1)}{БПМ(t_1)}} = \frac{P_{\delta M}(t_1) БПМ(t_1) C_{p(\epsilon)}(t_2)}{P_{\delta M}(t_2) БПМ(t_2) C_{p(\epsilon)}(t_1)} = \frac{i_{C_{p(\epsilon)}}}{i_{P_{\delta M}} \cdot i_{БПМ}}, \quad (8)$$

де $i_{C_{p(e)}}$ – індекс сукупних ресурсів (витрат) одного домогосподарства за конкретний t -й період часу;

$i_{P_{\text{дом}}}$ – індекс розміру домогосподарства;

$i_{\text{БПМ}}$ – індекс бюджету прожиткового мінімуму.

Зміст результату розрахунків, отриманих за формулою (8), є досить зрозумілим. За відсутності зрушень у сукупній ресурсній базі кожного окремо взятого господарства, розмірі домогосподарств і вартості мінімального споживчого кошика, тобто $i_{C_{p(e)}}(t) = i_{P_{\text{дом}}}(t) = i_{\text{БПМ}} = 1$ або $i_{C_{p(e)}}(t) = i_{P_{\text{дом}}}(t) * i_{\text{БПМ}} = 1$, потенціал соціалізації буде залишатися незмінним:

$$I_{\text{ПС}} = \text{const}; \Pi_{\text{сп}}(t_2) = \Pi_{\text{сп}}(t_1), t_2 > t_1. \quad (9)$$

Якщо структурні зміни в складі сукупних ресурсів усередненого домогосподарства набудуть характеру зростання і в такий спосіб, що будуть випереджати зведений індекс середнього розміру домогосподарства й жорсткого бюджету вартості робочої сили, тобто $i_{C_{p(e)}} > i_{P_{\text{дом}}} \cdot i_{\text{БПМ}}$, то потенціал соціалізації зростатиме:

$$I_{\text{ПС}} > 1 \text{ при } i_{C_{p(e)}} > i_{P_{\text{дом}}} * i_{\text{БПМ}}. \quad (10)$$

Зміст зведеного індексу $i_{P_{\text{дом}}} * i_{\text{БПМ}}$ полягає в такому. Якщо кількісний склад домогосподарств на часовому проміжку $(t_2 - t_1)$ залишається незмінним, то нарощування соціалізаційних здатностей соціальної системи визначається виключно мірою перевищення темпів зростання ресурсної бази родин порівняно зі змінами вартості мінімального споживчого кошика:

$$I_{\text{ПС}} > 1 \text{ при } i_{P_{\text{дом}}} = \text{const}, i_{C_{p(e)}} > i_{\text{БПМ}}. \quad (11)$$

За умови сприйняття концепції потенціалу соціалізації і запропонованого методологічного підходу до його визначення не буде жодних перепон щодо забезпечення статистичного обліку досить важливої характеристики можливостей з формування підвалин добробуту. Тим більше, що формування потенціалу соціалізації та його задіяння на потреби забезпечення цивілізаційного життя сімей являє собою не разовий і швидкоплинний процес, а явище, що постійно перебуває в розвитку відповідно до соціальної переорієнтації суспільства.

На основі інформації щодо кількості домогосподарств, їх середнього розміру, міри задоволення потреб членів домогосподарств за діючими стандартами добробуту нами було проведено визначення потенціалу соціалізації країни в різні періоди формування її державного статусу і соціально-економічного розвитку. За розрахунками, які узагальнені в табл. 1, на початку 1989 р. Україна була спроможною забезпечити життя на рівні стандарту прожиткового мінімуму для 13 970,5 тис. домогосподарств, або для 81,4 % сімей від їх загальної кількості. При цьому соціалізаційні можливості міст на 2,6 в. п. перевищували середній рівень по країні, а в сільській місцевості були нижчими на 7,4 в. п.

Таблиця 1

Динаміка потенціалу соціалізації економіки України у 1988-2009 рр.

Показники	рік											
	1988	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Кількість домогосподарств, тис.	1719,0	17747,8	17679,6	17637,5	17609,2	17613,0	17633,8	17539,4	17417,5	17341,1	17199,0	17096,8
Середній розмір домогосподарства, осіб	3,2	2,78	2,76	2,73	2,71	2,62	2,62	2,61	2,60	2,60	2,60	2,60
Сукупні витрати у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	456,6*	426,5	541,3	607,0	658,3	736,8	903,5	1229,36	1442,82	1721,98	2590,44	2754,08
Сукупні доходи у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	462,0*	332,0	422,9	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,44	1611,67	2012,1	2892,84	3015,25
Бюджет прожиткового мінімуму (БПМ), грн.	84*	81,4	270,1	311,3	342	342	362,23	423,0	472,0	532,0	626,0	701,0
Коефіцієнт люмпенізації, %												
а) населення в цілому	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5
б) домогосподарств	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3
Потенціал соціалізації												
1. Кількість домогосподарств, які можна було вивести на рівень життя за достатком БМЦ, тис. домогосподарств	13990,5	7107,2	6181,6	5964,9	5922,3	6857,7	8021,9	9940,3	10831,0	11944,3	14474,4	13392,7
2. Питома вага домогосподарств, які можна було вивести на рівень життя за достатком БМЦ, %	81,4	40,0	35,0	33,8	33,6	38,9	45,5	56,6	62,2	68,9	84,2	78,3

*Складено і розраховано автором за даними [3].

Наприкінці 2009 р. країна була здатною вивести на рівень життя за достатком діючого на той час бюджету прожиткового мінімуму 13392,7 з 17096,8 тис. домогосподарств тобто 78,3% від їх загальної кількості, у тому числі 9908,0 з 11830,2 тис. міських сімей і 3523,6 з 5266,6 тис. домогосподарств у сільських поселеннях або відповідно 83,8 % і 66,9 %.

Узагалі парадокс соціально ринкового реформування національної економіки полягає в тому, що чим успішніше країна впроваджувала ринкові інститути господарювання, тим більше вона руйнувала своє соціалізаційне господарство, тобто потенціал соціалізації. Можна констатувати, що на національних теренах уже тривалий час здійснюється підміна нормативно проголошеної системи пріоритетів у задоволенні і розвитку потреб населення такою системою, яка відображає тільки гостроту економічних проблем і характерна здебільшого для суто економічного, а не соціального погляду на добробут.

Тенденція пониження потенціалу соціалізації є результатом різновекторної соціально-економічної політики держави і, до того ж, відсутністю в діях інституцій управління будь-якого зв'язку між соціальними цілями і засобами їх досягнення. Усунення цих деструкцій можливе виключно на шляхах формування нового типу управління, спроможного формувати й трансформувати інформацію щодо реального стану соціалізаційних спроможностей в дієві рішення.

Вочевидь і, мабуть, насамперед, це сталося і продовжує залишатися в площині невідзначеності виключно через втрату керованості соціалізаційними процесами і в силу цього входження у стан неповної ясності у сприйнятті дії тих чи інших чинників. І тут немає нічого дивного. Вивчення змін потенціалу соціалізації навіть за тими базовими характеристиками, які утримуються у формулах, не є простою справою із-за неоднозначного тлумачення кожної з них, перехресним характером їхньої динаміки і впливу та відмінністю за наслідками багатотваріаційного комбінування в різні часові проміжки. Висловлене є вагомим аргументом на користь того, щоб відтворити реальний стан справ зі сприйняттям суспільством та його фаховою елітою стану й перспектив розвитку нагромадженого в минулі роки потенціалу соціалізації і оцінити їх адекватність стратегічним установкам розбудови соціальної держави.

Література

1. Социальная политика: Учебник / Под общ. ред. Н.А.Волгина. – М.: Экзамен, 2003. – 734 с.
2. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія / О.Г.Осауленко, О.Ф.Новікова, Н.С.Власенко та ін.; НАН України. Ін-т економіки промисловості; Держкомстат України. – К.; Д., 2004. – 655 с.
3. www.ukrstat.gov.ua

Рекомендовано до публікації:
д.е.н., проф. Швецем В.Я., 20.11.2011 р.

Надійшла до редакції:
09.11.2011 р.